

जागतिकीकरण, भाषा व साहित्य

'जागतिकीकरण, भाषा व साहित्य' हा विषय चर्चेसाठी आणि तोही साहित्याच्या व्यासपीठावर घेतला आहे, याबद्दल हा विषय ठरविणाऱ्यांचे मी अभिनंदन करतो.

जागतिकीकरणाची प्रक्रिया भारतात स्थिर होऊन सुमारे पंचवीस वर्षे झाली. जगात आणि म्हणून आपल्या देशात, १९८९-९१ सालांत जागतिकीकरण जेव्हा वादळासारखे अवतरले तेव्हा अर्थातच, आर्थिक-राजकीय-सामाजिक क्षेत्रात चर्चा झडल्या, त्या मुख्यतः जागतिकीकरणाच्या (खाजगीकरणाच्या नि उदारीकरणाच्या) कारणांविषयीच्या आणि त्याचबरोबर त्याच्या बऱ्या-वाईट संभाव्य परिणामांच्या.

माझे मत असे आहे की, जागतिकीकरणाने एका नव्या विश्वाची खिडकी उघडली आहे. 'खाउ' असे त्याला आपण म्हणू या. खाजगीकरण व उदारीकरण हे दोन्ही शब्द शासननियंत्रणाशी संबंधित असे शब्द आहेत. जोवर शासनाचे मानवी व्यवहारांवरील नियंत्रण पूर्णतः आणि जबरदस्त असते, तोवर सामाजिक परिसरात उत्स्फूर्तता, सर्जनशीलता उफाळून येत नाही; शासनाच्या नियंत्रणाखालील समाजव्यवहारात व्यक्तिवैशिष्ट्ये, त्यांच्या विविध बुद्धिमत्ता ह्या दबल्या जातात. कारण, शासनव्यवहारांना त्यांची गरज नसते. शासनव्यवहार हा बौद्धिकता, वैचारिकता यांपेक्षा व्यवस्था आणि तिचा बंदिस्तपणा यांवर अधिक प्रमाणात अवलंबून असतो.

याउलट शासनमुक्ततेतून विचार, कल्पना, प्रयोगकृती यांना स्वतःचे अस्तित्व प्राप्त होते. माणसे सजग होतात. नवनिर्मितीस प्रवृत्त होतात. त्यांचे नवनवोन्मेष प्रत्ययाला येऊ लागतात. जागतिकीकरणाचे विषमता टिकविणारे वा वाढविणारे जे परिणाम असतात, ते याच विचारांतून व कल्पकतेतून दूर होऊ शकतात.

आता जागतिकीकरण जगाच्या व्यवहारांत स्थिर झाले आहे. या पंचवीस वर्षांत असे आढळून आले आहे की, जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही काही समुद्राच्या लाटेसारखी नाही; येऊन थोडीशी वाळू ओलावून, थोड्याच वेळात परतणारी. ती बराच काळ टिकणारी आहे. त्यामुळे तिच्याशी लाभदायकदृष्ट्या जुळवून घेणे हेच श्रेयस्कर, असेही माझे मत आहे.

दुसरे असे की, सुरुवातीला चर्चा संभाव्य परिणामांची झाली; आणि तीही मुख्यतः आर्थिक व सामाजिक परिणामांची. आता असे दिसून येत आहे की, जागतिकीकरणाची प्रक्रिया ही अधिक व्यापक अशी प्रक्रिया आहे. तिचे परिणाम वरवरचे नाहीत. ते केवळ आर्थिक-सामाजिकच नव्हे तर त्यापलीकडे जाऊन, सारा सांस्कृतिक परिसर ढवळून काढणारे आणि संस्कृतीकरवी थेट भाषा आणि स्थानिक भाषांमधील साहित्य यांपर्यंत ते पोचले आहेत.

सांस्कृतिक परिणाम

जागतिकीकरणाचा हा काळ असा आहे की, यामध्ये, आपल्या जीवनाचा बराच मोठा भाग हा जागतिक पातळीवर घडणाऱ्या घटनांनी ठरवला जात आहे. त्यामुळे, राष्ट्राची संस्कृती, राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था आणि राष्ट्राच्या व्यापारसीमा विरघळत चालल्या आहेत. जागतिक अर्थव्यवस्था व भारतीय अर्थव्यवस्था यांचे परस्परावलंबित्व वाढत चालले आहे.

जागतिकीकरण ही सुरुवातीस, मुख्यतः व्यापारविषयक घटना असली तरी ती त्यापुरती सीमित राहिले नाही. व्यापाराकडून उत्पादनव्यवस्थेकडे आणि पुन्हा त्याकरवी दळणवळण, श्रमिकांचे स्थलांतर आणि रोजगार या बाबींवर विस्तारपूर्वक परिणाम घडून येऊ लागले. वस्तू व पैसा याचबरोबर माणूसही गतिशील होऊ लागला आहे. उदाहरणार्थ, जागतिक वस्तूंच्या उपलब्धतेमुळे देशी वस्तूंचे उत्पादन, त्यांचे स्पर्धेतले स्थान यांवर विपरित परिणाम झाले. (उदा. अँबसेडर नि फियाट गाड्या मागे पडल्या! किंवा आजच्या घडीला निदान २० कोटी लोकांनी विकसनशील देशांकडून विकसित देशांत स्थलांतर केले आहे!) किंवा असेही घडले आहे की, जशा परदेशी कंपन्या भारतात आल्या तशाच इथेही भारतीयांनी नव्या कंपन्या उभारून त्या परदेशी नेल्या. आणखीही काही आर्थिक घटना घडून आल्या. उदाहरणार्थ, सरकारच्या उदारीकरणाच्या धोरणामुळे परकीय प्रत्यक्ष गुंतवणूक (Foreign direct investment) आणि परकीय संस्थात्मक गुंतवणूक (Foreign institutional investment) वाढून आपल्या देशातील रस्ते, विमानतळ, विमा कंपन्या, बँका अशा पायाभूत सुविधांमध्ये वेगाने वाढ झाली.

याच पंचवीस वर्षांच्या काळात, मध्यमवर्गाचे उत्पन्न वाढून त्याचे रूपांतर उच्च मध्यमवर्गात झाले, तर त्याची जागा घेणारा नवा मध्यमवर्ग वाढून त्याची क्रयशक्ती वाढली. परिणामतः उपभोग्य वस्तूंची मागणी व तदनुषंगाने उपलब्धता वाढली (म्हणजे अंतर्गत उत्पादन वाढले तशीच आयातही वाढली.)

देशाची दारे जरी व्यापारासाठी उघडली गेली तरी त्याच दारांतून नवे तंत्रज्ञान, नव्या वस्तू, नवे वाङ्मय, कला (सिनेमे इ.), नव्या कल्पना आणि नवी मूल्येही येऊ लागली. (उदाहरणार्थ, 'मानवी हक्कांची जाणीव इत्यादी.) मुख्य म्हणजे एक नवी जीवनशैली इथे घडू लागली. जागतिकीकरणाकडून एक समान अशी जीवनशैली, समान अशी संस्कृती वेगाने पसरू लागली आहे. साहजिकच जुन्या संस्कृतीशी जोडलेल्या जीवनशैलीची घसरण होत चालली आहे, असे मानले जात आहे.

टॉमस फ्रीडमन (Tomas Friedman-२००५) यांनी या प्रक्रियेचे वर्णन 'वेगाने होत चाललेले सपाटीकरण' असे केले आहे.

परंतु माझ्या मते, असे सपाटीकरण होऊन सगळ्या संस्कृतींना एकच रूप प्राप्त होईल, असे वाटत नाही. संस्कृती ही शेकडो-हजारो वर्षांच्या इतिहासाने घडलेली असते. ती जशी वस्तूंमध्ये, कलांमध्ये आणि व्यवसायांच्या सवयींमध्ये रूजलेली असते, तेवढीच ती विशिष्ट समुदायातील व्यक्तींच्या मनांमध्ये रूजलेली

असते, त्यांतून त्यांचे सामुदायिक 'स्व'त्व निर्माण झालेले असते. शिवाय अजूनही टिकून असलेल्या स्वतंत्र राष्ट्रांच्या अस्तित्वामुळे आणि माणसांच्या राष्ट्रीयत्वाच्या घट्ट भावनेमुळे, वेगवेगळ्या संस्कृती टिकून राहतील, असेच भाकित करता येईल.

भाषा व जागतिकीकरण

भाषा हे संस्कृतीचे मध्यवर्ती अंग म्हणजे 'हृदयअंग' असल्यामुळे संस्कृती व भाषा यांचे अस्तित्व, यांचा विकास आणि यांचे मरणे ह्या संगतीने घडून येणाऱ्या गोष्टी आहेत. संस्कृतीच्या विकासाने भाषाविकास होत असतो, तसेच भाषाविकास हा संस्कृतीचा विकासही साधत असतो. जागतिकीकरणाचा जसा सांस्कृतिक तसाच भाषाविषयक परिणामही लक्षात घेण्यासारखा आहे. जागतिकीकरणाचा भाषेवरील परिणाम तिहेरी आहे. १) भाषेची रचना, स्वरूप यांवरील परिणाम, २) विविध क्षेत्रांतील भाषेच्या वापरावरील परिणाम आणि ३) भाषेचा विकास, अविकास, अस्तित्व यांच्या संदर्भातील परिणाम. याशिवाय आणखीही एक अपेक्षित परिणामाचा उल्लेख करता येईल; तो म्हणजे विशिष्ट भाषा वापरणारा समुदाय, या समुदायाच्या जीवनात भाषेचे असलेले व बदलते स्थान आणि भाषेवरील परिणामांचा या समुदायातील व्यक्तींवर होणारा परिणाम. अर्थात हे सर्व परिणाम इतर आर्थिक परिणामांसारखे लगेच दिसून येणारे नाहीत. या जागतिकीकरणाच्या रेढ्यात भाषेचा विचार तीन अंगांनी करता येतो.

- १) भाषेच्या बदलत्या स्वरूपाचा,
- २) बदलत्या शिक्षणातील भाषेच्या स्थानाचा,
- ३) बदलत्या वातावरणांतील भाषा वापराचा व त्याच्या शिक्षणाचा.

१. भाषेचे बदलते स्वरूप

इतर भाषा आणि अन्य संस्कृती यांच्या संपर्कातून भाषा बदलते, हा अनुभव पूर्वीपासूनचा आहे. जगाच्या पाठीवर, आजच्या काळात, एखादी तरी मूळ 'शुद्ध' भाषा अस्तित्वात असेल की नाही याविषयी शंकाच आहे. एक भाषा जेव्हा, वापर क्षेत्रात, दुसऱ्या भाषेस सामोरी जाते तेव्हा त्यातील शब्द उचलू लागते. हे शब्द एक तर, नव्या भाषिक संस्कृतीतील नव्या संकल्पना व्यक्त करणारे असतात अथवा, आपल्या भाषेतील शब्दांचे पर्यायी शब्द असतात. इंग्रजीच्या मराठीवरील आजच्या प्रभावात या गोष्टी आढळून येतात. शब्दांच्या पाठोपाठ, रूपके, वाक्प्रचारही येऊ लागतात. ह्या अशा अपरिहार्यपणे येणाऱ्या गोष्टींतही, मराठी भाषेला संमीश्र म्हणजे गल्लतभाषा बनविणारे बरचसे शब्द फॅशन (हा इंग्रजी शब्द कसा चपखल येऊन बसला आहे मराठीत!) म्हणून येतात. हल्ली लहान मुलांच्या आया इंग्रजी वापराच्या हव्यासापोटी आपल्या मुलांना शाळेत जाताना आवर्जून 'टिफिन' आणि पाण्याची 'वॉटर बॉटल' देतात. हा पर्यायी शब्दवापर बहुधा निरर्थकच आहे, त्याने भाषा प्रदूषित मात्र होते. मुद्दा असा आहे की, इंग्रजीला एक प्रमुख भाषा म्हणून आंतरराष्ट्रीय व्यापार, अर्थव्यवहार आणि राजकीय अंगणात स्थान प्राप्त झाले आहे. तरीही अनेक राष्ट्रांनी स्थानिक भाषांना वाढते उत्तेजन देण्यास सुरुवात केली आहे. ती लोकांची, विचारांची नि भावनांची अधिकृत भाषा असते. परस्पर संबंध

टिकवून ठेवणारी अशी ही स्थानिक भाषा असते. जागतिकीकरणाच्या रेढ्यातही ही भाषा टिकविण्यात लोकांना भूषण वाटत असते. त्यामुळे जागतिक समाज हा 'बहुभाषिक समाज' म्हणूनच पुढे येत आहे. त्यामुळे इंग्रजीचे वर्चस्व फार काळ टिकणार नाही, असे भाकीत काही भाषाभ्यासक वर्तवीत आहेत. स्थानिक भाषांचे काही वेगळे उपयोगही अनुभवाला येत आहेत. उदाहरणार्थ, स्थानिक भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाचा नि आत्मविश्वासाचा दर्जा मोठा असतो, स्थानिक प्रशासनात अशा लोकांचाच भरणा प्रामुख्याने असतो. स्थानिक स्तरांवरील व्यापार उदीम, व्यवसाय यांमध्ये याच स्थानिक भाषकांचे वर्चस्व असते. नागरिकत्वाच्या दृष्टीनेही यांचे पाय जमिनीवरच असतात. ही झाली व्यावहारिक जीवनाची बाजू. दुसरीकडे, आपला इतिहास, आपली संस्कृती, आपल्या परंपरा यांचे ज्ञान त्यांना आपल्या भाषेशी जुळवून ठेवत असते.

२. बदलत्या शिक्षणातील भाषेचे स्थान

अलीकडे मानसशास्त्र, मज्जामानसशास्त्र, आकलनशास्त्र अशा वेगवेगळ्या शास्त्रांतील प्रगतीमुळे, शिक्षणाचा जुना (वर्तनवादी) ढाचा बदलला जाऊन त्याच्या जागी अधिक स्वीकारार्ह असा 'रचनावादी' ढाचा आला आहे. भारतात आणि महाराष्ट्रातही या दिशेने शिक्षणपरिवर्तनाचा प्रयत्न चालू आहे. या नव्या शिक्षणाचा सारा भर शिक्षणाच्या वैयक्तिकतेकडे असल्यामुळे, आणि ही वैयक्तिकता शिकणाऱ्या (विद्यार्थ्यांच्या) पूर्वज्ञानाशी, दैनंदिन अनुभवांशी आणि शिक्षणपरिसराच्या वातावरणाशी निगडित असल्यामुळे, भाषेच्या शिक्षणातील वापराविषयीचे दोन नवे विचार (किंवा विचार नव्याने) प्रसृत झाले आहेत.

१) चांगल्या आकलनासाठी कुठली तरी एक भाषा ही प्रगल्भ भाषा म्हणून आत्मसात झाली पाहिजे;

२) ही भाषा ही निसर्गतःच आत्मसात झालेली भाषा (परिसरभाषा, मातृभाषा) असली पाहिजे.

नव्या शिक्षणासाठीचे हे विचार, ही भाषावापराची गृहिते म्हणून मान्य केली तर, आज व्यवहारात विशेषतः तरुण पिढीच्या मराठीचे रूपांतर 'गल्लतभाषे'त होणे हे त्यांना आणि मराठी भाषेलाही मारक ठरणारे आहे. शिक्षणव्यवहाराच्या सुरुवातीच्या पायऱ्यांनाच, म्हणजे बालशिक्षण व प्राथमिक शिक्षण या स्तरांवर भाषा-प्रदूषण टाळण्याचा प्रयत्न मात्र होऊ शकतो. किंबहुना तेथे भाषा टिकली, विकास पावली तर भाषा नि त्यातील साहित्य टिकून राहील.

३. बदलत्या वातावरणातील भाषा-वापराचा व त्याच्या शिक्षणाचा विचार

आजच्या एकाच काळात घडून आलेल्या तीन प्रवाहांचा एकत्रित परिणाम भाषेच्या वापरावर होत आहे. शास्त्रज्ञान विकास, तंत्रज्ञान विकास आणि परस्पर संपर्क वाढविणारे जागतिकीकरण हे ते तीन प्रवाह आहेत. ह्या तिन्ही प्रवाहांनी इंग्रजी भाषेला मध्यवर्ती स्थान प्राप्त करून दिले आहे. आज, मराठी भाषेत इंग्रजी भाषा मिसळून होणारी गल्लत मराठी भाषा, शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मराठीच्या जागी वाढते इंग्रजीचे प्राबल्य, मराठी शाळांतील विद्यार्थ्यांचे इंग्रजीचे अपुरे ज्ञान आणि इंग्रजी शाळांतील विद्यार्थ्यांचे मराठी मारून

होणारे आणि तरीही अपुरे राहत असलेले इंग्रजीचे ज्ञान असे काही प्रश्न इंग्रजी वापराच्या संदर्भात आपल्याकडे मोठ्या प्रमाणावर चर्चेत आहेत.

जागतिकीकरणाचे वैशिष्ट्य असे आहे की, आपला आता एकाच वेळी अनेक देशांशी आणि म्हणून त्यांच्या त्यांच्या वेगवेगळ्या भाषांशी संपर्क येत आहे. पूर्वी आपण अल्प जागतिकीकरणाच्या म्हणजे वसाहतवादाच्या भोवऱ्यात असताना आपला संबंध प्रामुख्याने इंग्लंडशी आणि म्हणून इंग्रजी भाषेशी होता. मात्र आता, चिनी, जपानी, ते थेट तगालो अशा पूर्वेकडच्या भाषांशी संपर्क वाढतो आहे. साहजिकच एक देश म्हणून या साऱ्या भाषांतील संपर्कतज्ज्ञांची गरज लागणार आहे.

अर्थात, भारताला ऐतिहासिक इंग्रजीचा मिळालेला वारसा आजच्या जागतिकीकरणाच्या वातावरणात फायद्याचा आहे. पण आता आपला संबंध एका इंग्रजीशी नाही तर अनेक देशांच्या अनेक प्रकारच्या इंग्रजींशी येत आहे. मराठी माणसाचे इंग्रजी आणि जपानी किंवा चिनी भाषकांचे इंग्रजी हे एकाच इंग्रजी भाषेचे अनेक प्रकार संभवतात. (जसे हिंग्लिश, चिंग्लिश, सिंग्लिश अथवा पोग्लिश इ.) असे म्हणतात की, आज जगातील सुमारे ७० देश, आणि त्यातील २० कोटी लोक आपापल्या स्थानिक भाषांबरोबरच आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांसाठी इंग्रजीचा वापर करताहेत. त्यामुळे असे म्हणता येईल की, बहुसंख्य लोक (एका आकडेवारीनुसार ८०%) अशा लोकांशी इंग्रजीतून व्यवहार करताहेत की, ज्यांची मूळ भाषा इंग्रजी नाही. म्हणजे, मूळ इंग्रजी भाषक नसलेले अनेक लोक परस्परांशी त्यांच्या-त्यांच्या इंग्रजीतून व्यवहार करताहेत. साहजिकच त्यांना कामचलाऊ, इंग्रजीचीच प्रायः गरज आहे. आपण उगीचच जागतिकीकरणाचा व त्यातील स्पर्धेचा बाऊ करून भारतातील प्रत्येकालाच इंग्रजी, एक 'ज्ञानभाषा' म्हणून, यायला हवी असा आग्रह धरीत आहोत. माझे तर स्पष्ट मत असे आहे की, आपल्याला सद्यपरिस्थितीत, मराठी भाषेचे परिपूर्ण वापर ज्ञान आणि इंग्रजीचे कामचलाऊ म्हणजे 'जेवढ्यास तेवढे' च वापराचे इंग्रजी आवश्यक आहे. आपण या विवेचनाच्या आधारे इंग्रजीच्या शिक्षणाविषयी तीन नियम ठरवू शकतो.

१) जागतिकीकरणात उद्योग, व्यापार क्षेत्रांत कर्तृत्व गाजविण्यासाठी प्रामुख्याने, कामचलाऊ (व्यापारी) इंग्रजी (तेही शाळा-महाविद्यालयांच्या बाहेर) शिकविण्याची व्यवस्था असावी.

२) इंग्रजी बोलता येणे, प्रामुख्याने आवश्यक ठरते.

३) अशा इंग्रजी बोलण्याच्या व्यवस्था शाळा-महाविद्यालयांतून अथवा त्यांच्या बाहेरही करता येणे सहज शक्य आहे. त्याच्यासाठी इंग्रजी माध्यमातून शालेय विषय शिकून परीक्षा देण्याची काहीही गरज नाही.

थोडेसे मराठी भाषेविषयी

आपल्या मराठी भाषेचे संरक्षण आपण करण्याची गरज नाही; टिकून राहणारी संस्कृती ते करील. आपला तात्कालिक प्रश्न आहे तो व्यवहारांत मराठीचा वाढता वापर करण्याचा. मराठीचे व्यावहारिक पोषण करणे, मराठीतून शिक्षण, मराठीचे प्रभावी शिक्षण, मराठीतून नवज्ञाननिर्मिती आणि मराठीचा (राज्या-देशाबाहेरही) वाढता विस्तार ही मराठीच्या प्रगतीची आपली पावले असतील. असे करून आपल्या भाषांची वृद्धी साधणारी काही ठळक उदाहरणे आहेत. फ्रेंच भाषा आणि संस्कृती आपल्या देशाबाहेरच्या विश्वात

टिकविण्यासाठी फ्रान्स, दरवर्षी कोट्यवधी फॅक्स खर्च करीत आहे. तर, जगाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंत पसरलेल्या अठ्ठाहत्तर गोएथे (Goethe) इन्स्टिट्यूट्सकरवी जर्मन भाषा, शास्त्रे, कला व संस्कृती जगभर पसरवीत आहे. जिथे चार अधिकृत भाषा आहेत अशा सिंगापूरमध्ये 'मॅडेरीनमध्येच बोला' हे अभियान गेले पंचवीस-तीस वर्षे जोमाने चालू आहे. युरोपमध्ये अल्पसंख्यांकाच्या चाळीस मान्यताप्राप्त भाषा आहेत. जरी त्या फारशा वापरात नसल्या (पाच कोटी लोकांच्या त्या बोली आहेत.) तरी या भाषांच्या हक्क संरक्षणासाठी, युरोपियन पार्लमेंटने १९८४ सालीच कायदा अंमलात आणला आहे.

मराठी भाषेचे पुढील पंचवीस वर्षांचे धोरण आखायचे असेल तर ते विविध दिशांनी असावे लागेल; नुसते कोशांत अडकवून (कोशांतून भाषेचे संरक्षण होईल, संवर्धनासाठी भाषाविस्ताराचे धोरण असावे लागेल!) आणि असलेल्या विद्यापीठांतील मराठीचे स्थान बळकट करायचे सोडून नवीन विद्यापीठ काढून भाषाविस्तार, व भाषाविकास साध्य होणे दुरापास्त आहे. जगात किती लोक मराठी बोलतात, ते किती मराठी बोलतात, ते कोणकोणत्या व्यवहारांत मराठीचा वापर करतात यांवर मराठी भाषेचा भविष्यकाळ कसा असेल हे ठरणार आहे. या सर्व अंगांनी मराठी विकसित होणे अगत्याचे आहे.

मुख्य म्हणजे, जागतिकीकरण हे आजच्या घटकेला थबकलेले नाही, तर ते प्रवाही आहे, वाढत जाणारे आहे. अशावेळी मराठी भाषेला संपर्कभाषा म्हणून कुठे वाव आहे, कुठे तो नव्याने निर्माण होऊ शकतो, कुठे तो वाढू शकतो, याचा भावीकाल-वेध घ्यायला हवा. अलीकडे एक नवीन विचार भाषेचे (आणि जागतिकीकरणाचे) अभ्यासक मांडतात. आपण बहुभाषक असणे आणि या येणाऱ्या भाषांमध्ये कार्यविभागणी असणे, अशात-हेचा हा, भाषाभाषांमधील संघर्षाचा नव्हे तर समन्वयाचा असा हा विचार आहे. आपली परिचितांमधील व्यवहारांची भाषा, व्यावसायिक स्तरावरील परस्पर विनिमयाची भाषा आणि समाजातील उच्चभू, शासकीय, आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांची भाषा या वेगवेगळ्या असू शकतात. अशाप्रकारे मराठी, हिंदी व इंग्रजी अशा तीन भाषांत आपण कार्यविभागणी करू शकतो.

साहित्य व जागतिकीकरण

साहित्य (किंवा अन्य कला) हे आर्थिक व राजकीय घटनांशी जोडलेले असते, या अर्थाने ते जागतिकीकरणाशीही जोडलेले आहे.

१. त्यांच्या निर्मितीसाठी लागणारी फावती ही, एकूणात, अर्थव्यवस्थेच्या समृद्धीशी जोडलेली असते.

२. बदलत्या अर्थव्यवस्थेवर व राजकीय घटनांवर भाष्य करणे, विश्लेषण करणे, प्रतिक्रिया नोंदवणे, समाजाला विचारांच्या आणि भावनांच्या पातळीवर सजग करणे, अशी कामे साहित्य करीत असते; किंवा साहित्याने तसे करावे, अशी अपेक्षा असते. निदान साहित्यात बदलांचे प्रतिबिंब तरी उमटावे अशी अपेक्षा असते.

परंतु जागतिकीकरणाच्या गेल्या पंचवीस वर्षांच्या कारकीर्दीत, साहित्यक्षेत्रात यांबाबत गांभीर्याने चर्चा घडल्याचे चित्र दिसत नाही.

जागतिकीकरणावर, वास्तविक आंतरशाखीय चर्चा घडायला हव्यात. अर्थशास्त्राचे नि वाङ्मयाचे लोक, राजकारण आणि भाषाशास्त्राचे लोक एकत्र येऊन जागतिकीकरणाच्या गेल्या पंचवीस वर्षांतील अधिक-उणे परिणामांची चर्चा करताहेत का? अशात-हेने काही अभ्यास होताहेत काय? साहित्यसंमेलनाच्या कार्यसूचीवर गेल्या पंचवीस वर्षांत, हा विषय किती वेळा आला आहे? किंबहुना जेथून मराठी साहित्याकडे जाण्याची वाट फुटते, त्या शाळांचा, त्यांतील मराठीचा प्रश्न किती साहित्यिकांना बोचतो आहे? आज मराठी शाळांच्या निर्मितीवर बंदी घालून फक्त इंग्रजी शाळांनाच मान्यता देण्याच्या महाराष्ट्र शासनाच्या धोरणावर, एकजूट करून साहित्यिक तुटून पडल्याचे चित्र दिसते आहे काय?

जागतिकीकरण आणि साहित्य हा विषय तीन-चार अंगांनी अभ्यासला जायला हवा, असे वाटते.

१. गेल्या पंचवीस वर्षांत भारतात, पर्यायाने महाराष्ट्रात स्थिरावलेल्या जागतिकीकरणाचा नेमका काय परिणाम मराठी साहित्यावर झाला आहे, याचा शोध घेणे.

२. जरा व्यापक प्रमाणावर, जागतिकीकरणाचा त्यांमधील आर्थिक व राजकीय घटनांचा, धोरणांचा, प्रामुख्याने स्पर्धात्मकतेचा किंवा नव्या व्यवसायांचा, कौशल्यांचा, साहित्यावर आणि अशाचप्रकारे अन्य कलांवर काय परिणाम होतो, त्याचे अंदाज घेणे व परिशीलन करणे.

३. विरुद्ध बाजूने पाहता, साहित्य आणि साहित्यिक हे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियांमध्ये कितपत व कशाप्रकारे समाविष्ट झाले आहेत, म्हणजेच जागतिकीकरणाचा, या बदललेल्या वातावरणाचा फायदा करून घेण्यात (किंवा असल्यास, तोटा टाळण्यात) कितपत व कशाप्रकारे जागरूक झाले आहेत, ते पाहणे.

४. जागतिकीकरणाच्या आर्थिक आणि सामाजिक घुसळणीत, तसेच नव्या शास्त्रज्ञानामुळे व तंत्रज्ञानामुळे प्रत्यक्षपणे साहित्यविषयक दृष्टिकोनातच काय बदल होताहेत, काही नव्या समीक्षाविषयक, सौंदर्यविषयक संकल्पना निर्माण होत आहेत काय ? जुन्या-नव्या संकल्पनांचा संघर्ष होत आहे काय ? समन्वय होत आहे काय? यांचाही ताळा करायला हवा आहे.

थोडक्यात असे की, वेगाने होत जाणारे बदल हे आजचे वास्तव आहे. याला अर्थातच केवळ जागतिकीकरण कारणीभूत नाही. वेगाने बदलत जाणारे तंत्रज्ञान व त्याचा सार्वत्रिक वापर, वेगाने बदलत जाणारी शास्त्रज्ञाने आणि त्यांच्याकडून मिळत जाणारे माणसाबाबतचे, त्याच्या वृत्ती-वागणुकीबद्दलचे आकलन, हेही आपल्या नव्याने निर्माण होत जाणाऱ्या जीवनशैलीपासून तो थेट आपल्या जीवनधारणेपर्यंत बदल घडवीत आहे.

मराठी साहित्याने हा नवा अनुभव वारसा घ्यावा लागेल. पुढे न्यावा लागेल. वारसा नाही तर निदान याचा आरसा तरी त्वरेने व्हावे लागेल.

